Lausunto tulevaisuusvaliokunnalle
Aihe: maailmankuvan muutos, kirjallisuus ja maailmankuva
Teema: historiallinen näkökulma dystopioihin

Professori Sari Kivistö
Tampereen yliopisto
20.11.2024

Dystooppinen yhteiskunta

Klassisen dystopian yhteiskunnissa on piirteitä, joiden merkitystä voidaan pohtia suhteessa maailmankuviin. Maailmankuvaa määrittää ihmisen suhde toisiin ihmisiin, uskontoon, historiaan, luontoon tai yhteiskuntaan. Kirjallisuudessa maailmankuvan käsittelyyn sisältyy usein maailmankatsomuksellisia ulottuvuuksia ja esimerkiksi arvoihin liittyvä kysymys siitä, millainen maailman pitäisi olla.

Se, miten yhteiskunta tulisi järjestää, koskee olennaisesti klassista dystopiakirjallisuutta. Se on yhteiskuntakriittistä ja poliittista fiktiota, jonka kritiikki kohdistuu yhteiskunnallisiin epäkohtiin ja siihen, miten poliittiset järjestelmät tuottavat yksilöille kärsimystä. Uskonnon parissa perinteisesti käsitelty kysymys viattomien kärsimyksestä ei ole dystopioissa teologinen vaan poliittinen ongelma: yhteiskunnallis-poliittinen koneisto on vastuussa julmuuksista, joita sen kieroutunut yhteisöllinen etiikka tuottaa. Klassisten länsimaisten dystopioiden yhteiskunta onkin tyypillisesti väkivallan läpäisemä.

Klassisissa dystopioissa, kuten Aldous Huxleyn teoksessa *Uljas uusi maailma* (1932) tai George Orwellin romaanissa *1984* (1949), käsitellään yhteiskunnallista järjestystä, joka muodostaa uhan yksilöiden elämälle. Yksilön vapaus, tasa-arvo tai onnellisuus jäävät dystopioiden maailmassa valtapyrkimysten jalkoihin. Huxleyn romaanissa onnellisuuden ja mielihyvän pakko on keskeinen dystooppinen elementti. Yhteiskunnassa ei ole tarvetta esimerkiksi uskonnolle, koska materiaalinen, hedonismille rakentuva maailma on niin täydellinen, että uskonnon tuomaa lohdutusta ei tarvita eikä esimerkiksi kuolemanjälkeisen maailman unelmille ole käyttöä. Uskonnon lisäksi tarpeeton on esimerkiksi tragedia: Huxleyn luoman maailman asukkaat eivät ymmärrä tragediaa eivätkä huomaa itse kärsivänsä pakotetun hedonismin yhteiskunnassa.

Klassisissa länsimaisissa dystopioissa kritiikki on kohdistunut Huxleyn teoksen tapaan esimerkiksi äärimmäisyyksiin vietyyn kulutusyhteiskuntaan ja tehokkuusajatteluun. Itäisessä miljöössä dystopian pohjana ovat olleet kova diktatuuri, sotilasjuntat ja poliittinen valta yksilön yli. Tyypillisiä uhkatekijöitä ovat olleet ylikansoitus, koneellistuminen ja hirmuvaltiaat. Dystopia voi olla myös sukupuolitettu, kuten Margaret Atwoodin romaanissa *Orjattaresi* (1985), jonka teokraattisessa maailmassa dystopiaa elävät vain naiset. Teos on dystooppinen visio totalitaristisesta teokratiasta, jossa yhteiskunta noudattaa kirjaimellisesti Vanhan testamentin oppeja jakaessaan naiset kasteihin. Teos kritisoi kristillistä fundamentalismia ja kommentoi naisten alisteista asemaa sellaisessa yhteiskunnassa, jossa Raamatun arvomaailma ja satunnaiseen kulttuuriseen käytäntöön perustuva naisten kohtelu on viety kirjailijan sanoin ”loogiseen lopputulokseensa”.

Orwellin romaanissa vallitsee voimakas yhteiskunnallisesti säädellyn lain ja sen tuottaman laittomuuden ristiriita. Yhteiskuntaa leimaa sen rakenteen ja hallinnon systemaattisesti ja organisoidusti tuottama epäoikeudenmukainen malli, joka perustuu jatkuvaan väkivaltaan. Dystopiassa yhteiskunta (sen eliitti) alistaa yksilön valtaansa ja sellaiselle oikeuskäsittelylle, jossa punnitaan hänen uskollisuuttaan poliittiselle järjestelmälle. Oikeuskäsittelyssä ei kuitenkaan ole mahdollista saada oikeudenmukaista tuomiota, vaan oikeuden päätös on lähtökohtaisesti negatiivinen. Asetelma nostaa näkyviin oikeuskäsityksen olennaisen merkityksen toimivalle yhteiskunnalle. Miksi maailma ei ole oikeudenmukainen? Miksi hyvät ihmiset kärsivät? Dystopioissa kysymys ei ole kosminen tai eksistentiaalinen, vaan poliittinen.

Sota on tyypillinen satiiristen dystopioiden aihe, joka tuo esiin ristiriidan ihmiselämän ihanteiden ja todellisuuden välillä. Satiirisissa dystopioissa sodan motiiviksi osoitetaan esimerkiksi huomion kääntäminen pois sisäpoliittisista ongelmista, raaka-aineiden tai työvoiman hankinta vihollismaassa sekä vallankäytön eri puolet. Orwellin teoksessa yhteiskunta on jatkuvassa sotatilassa. Muita tunnettuja sodanvastaisia satiirisia teoksia ovat esimerkiksi Jaroslav Hašekin sotamies Svejk-sarja, Vladimir Voinovitšin Stalinin ajan Neuvostoliittoon sijoittuva teossarja *Sotamies Ivan Tšonkinin ihmeelliset seikkailut* 1970-luvulta sekä Joseph Hellerin absurdi romaani *Catch-22* vuodelta 1961. Kaikissa sota perustuu sattumalle, valtapyrkimyksille ja mielettömyydelle. Tavallinen kansa sen sijaan yrittää jatkaa entistä elämäänsä sodan keskellä. Omana aikanamme online-satiirilla on ollut merkittävä rooli kriittisen ja osallistavan kansalaiskeskustelun areenana esimerkiksi Ukrainan sodassa.

Orwellin teosta on tulkittu eri näkökulmista. Historiallisten tulkintojen mukaan teos kuvaa esimerkiksi Neuvostoliiton, natsi-Saksan tai brittiläistä sosialismin historiallista todellisuutta. Kylmän sodan aikana valtaosa tulkinnoista liitti teoksen ympäröivään historialliseen kontekstiin. Samalla teosta voidaan lukea ajattomana satiirina, joka varoittaa nykyhetken tilasta, tai jopa profetiana, joka ennakoi tulevaa totalitarismia. Dystopiat sijoittuvat tyypillisesti lähitulevaan ja tunnistettavaan miljööseen. Tuttuuden elementit, kuten Orwellin teoksen tapahtumapaikka eli lähitulevaisuuden Lontoo, rakentavat varoittavaa shokkiefektiä. Orwell kuvaa, miten Puolue muuttaa todellisuuden mieleisekseen Totuuden Ministeriössä, jotta totuus vastaisi aina muuttuneita olosuhteita. Orwellin teos onkin ollut erityisen merkittävä totuudenjälkeisen yhteiskunnan kuvaajana.

Uskonnollinen maailmankuva sekulaarissa dystopiassa

Yhteiskuntakriittisen aineksen ohella klassinen dystopia kommentoi uskonnon merkitystä yhteiskunnassa. Vaikka Orwellin kuvaamassa sekulaarissa maailmassa ei ole uskonnoista tai utopioista tuttua tuonpuoleisuutta, teoksessa on monia uskonnollista perua olevia yhteiskunnallisia rakenteita. Selkeimmin (ääri)uskonnollisena elementtinä voi pitää sen erehtymätöntä, ihmisyyden rajat ylittävää auktoriteettia. Puolueen taustalla hallitsevaan Isoon Veljeen liitetään jumalallisuuteen uskonnollisessa kielenkäytössä yhdistyviä piirteitä, kuten voima, pyhyys, hyvyys ja täydellisyys.

Romaanissa voi nähdä teokraattisen yhteiskunnan kritiikkiä tai teokratian parodiaa tyrannimaisten voimien sortaessa näennäisen autonomisia yksilöitä. Samoin teoksen maailmaa voi tulkita pelastuksen täydellisyyteen asti kehiteltynä mallina, jossa ei ole enää tarvetta kapinallisille tai

demoneille, sillä yksikään sielu ei joudu hukkaan täydelliseksi hiotussa puhdasoppisessa todellisuudessa. Ideologia ei kuitenkaan ole muuttumaton vaan ennemmin epävakaa muuntuessaan vaihtuvien tarpeiden ja kulloistenkin olosuhteiden mukaisesti. Orwell erotti uskonnon ja totalitarismin toisistaan: vaikka molemmat kontrolloivat hänen mielestään ajattelua, totalitarismi vaihtaa uskonkappaleitaan tarpeen mukaan päivästä toiseen.

Uskonnon puuttuminen dystopian kuvaamasta maailmasta on olennaista sen etiikan kannalta. Uskontoa dystopiakerronnassa sivunnut Erika Gottlieb on väittänyt, että dystopia on lajina postkristillinen, sillä yksilön kohtalo ei ole siinä minkään jumaluuden käsissä, vaan ihmisten kohtalosta päättävät – heitä pelastavat tai heitä tuhoavat – yksinomaan inhimilliset voimat ja epäoikeudenmukaiset yhteiskuntajärjestelmät historiallisessa kontekstissa. Pahuus sisältyy siis inhimilliseen maailmaan eikä sen ymmärtämiseksi tarvita transsendentteja voimia. Vaikka taivaan ja helvetin myytit ovat modernien utopioiden ja dystopioiden taustalla, konflikti pelastuksen ja tuhoutumisen välillä tapahtuu kokonaan historiallisesti määrittyvän yhteiskunnan sisällä. Tätä asetelmaa haastavat kuitenkin ilmastokriisin myötä esiin nousseet dystopiat, joissa maapallo tai jokin yli-inhimillinen voima kääntyy ihmisen hybristä vastaan.

Uskonnollista maailmankuvaa sitoo yhteen jokin korkeamman todellisuuden elementti, joka kietoo ihmisen ja historian tapahtumat toisiinsa. Tällaista kokonaiskuvaa on modernissa kirjallisuudessa haastettu hahmottelemalla sellaista fiktiivistä todellisuutta, jossa ei rakennu tarkoitusta tai juonta, joka solmisi kaiken tapahtuvan mielekkääksi kokonaisuudeksi. Modernissa sekulaarissa ajassa Jumalan kontrollin katoaminen antaa tilaa toisenlaisille kertomuksille, joissa juoni ei muodostu kaitselmuksesta tai rikoksesta ja rangaistuksesta. Tämä ei tarkoita vain maailmankuvan muutosta sekulaariin suuntaan vaan samalla poetiikassa ja etiikassa tapahtuvaa siirtymää.

Modernissa kirjallisuudessa on kuvattu tarkoituksettomuutta, sattumaa, ihmiselämän yleistä kaaosta ja sitä, miten mitään kosmista kokonaissuunnitelmaa ei ole maailmassa, jossa ihmiset ovat oman näkökulmansa vankeja. Franz Kafkan *Oikeusjuttu* (1925) on tästä hyvä esimerkki. Se ei tarjoa uskonnollista tai muuta maailmankuvaa ratkaisuksi ihmisen ongelmiin ja avoimiin kysymyksiin, vaan se kommentoi ironisella otteella inhimillistä halua saada varmoja vastauksia elämästä.

Luonnonkatastrofit ja pandemiat haastavat uskonnollista maailmankuvaa

Kirjallisuus voi vaikuttaa siihen, miten suhtaudumme (omaan tai toisen) kärsimykseen. Kaunokirjalliset teokset voivat olla apuna kärsimyksen uhrien näkökulman kuvittelemisessa esimerkiksi luonnonkatastrofeissa. Varhainen esimerkki tästä on vuodelta 1755, jolloin suuri luonnonkatastrofi, Lissabonin maanjäristys, kosketti ihmisiä ympäri maailmaa. Voltairen satiiris-filosofinen romaani *Candide* (1759) kommentoi tapahtuman aiheuttamaa inhimillistä hätää. Samalla Voltaire kommentoi maanjäristyksen ja uskonnon sovittamatonta suhdetta. Hän kritisoi teoksessaan filosofi Leibnizin ajattelua, joka näki fyysisten luonnonlakien olevan alisteisia eettisille laeille ja nojaavan Jumalan oikeudenmukaisuuteen. Teoksessaan *Essais de Théodicée* (1710) Leibniz päätteli, että ihmisen kohtalo ja luonnonlait voidaan sovittaa yhteen rationaalisin perustein. Lissabonin maanjäristyksen valtavassa hädässä tällainen uskonnollinen ja filosofinen ajattelu joutui kyseenalaistamaan vanhoja oletuksiaan.

Kirjallisuus voi vaikuttaa siihen, miten kärsimys havaitaan ja tunnetaan. Voltaire loi katastrofia kuvatessaan ensimmäistä kertaa globaalin näkymän, jonka puitteissa Lissabonin maanjäristyksen kaltaista suurta inhimillistä tragediaa tuli tarkastella. Se oli koko Eurooppaa yhdistävä julkinen onnettomuus, jonka myötä maailman koherenssia ja rationaalisuutta kyseenalaistettiin sekulaarista näkökulmasta. Globaali näkökulma yhdistyi eettiseen velvoitteeseen auttaa niitäkin, joiden hätä oli kaukaista. Voltairen teoksen merkitys nykylukijalle on varhaisen humanitaarisen perspektiivin avaamisessa.

Luonnonkatastrofien ohella maailmankuvia ovat historiassa koetelleet globaalit pandemiat. Antiikissa kulkutauti oli jumalten vihan välikappale, yliluonnollinen rangaistus henkilökohtaisesta hybriksestä, kollektiivisesta rikkomuksesta tai esi-isien rikoksesta. Sairaus oli rangaistus pahuudesta, moraalisen rappion kuva tai moraalin lujuuden testi. Kristinusko vahvisti moralisoivaa ajattelua tulkitsemalla kulkutaudin sairauden sijasta vitsauksena. Filosofi Susan Sontag on tutkinut kamppailua sairauden retorisesta omistuksesta ja vastustanut ajatusta siitä, että sairaudelle annettaisiin moralisoiva merkitys tai että kulkutauteja tulkittaisiin yleisenä yhteiskunnallisen häiriön kuvana, joka olisi jollain tavalla uskontoa, siveellisyyttä tai laillista järjestystä loukkaava. Hänen mukaansa moraalinen tulkinta tekee sairaudesta väkivaltaisen oikeuden välineen, joka nähdään heikkojen ’toisten’ sairautena mutta jolla on kuitenkin koko kulttuuria uhkaavan ilmiön mittakaava.

Kulkutauti on tarjonnut monille kirjailijoille mahdollisuuden vertailla erilaisten maailmankuvien suhdetta yhteiskunnalliseen kriisiin. Tästä tärkeä esimerkki on ranskalaisen eksistentialistin Albert Camus’n romaani *Rutto* (1947). Romaanin merkittävin maailmankuvallinen ero piirtyy sen kahden päähenkilön, lääkäri Rieux’n ja jesuiitta Paneloux’n, välille. Lääkäri edustaa sekulaaria maailmankuvaa, joka painottaa tartunnan luonnollista alkuperää ja yhteiskunnallisia ja lääkinnällisiä toimia sen parantamiseksi. Jesuiitta taas näkee epidemian jumalallisena vitsauksena. Jesuiitan maailmankuvassa fyysiset luonnonlait ovat alisteisia eettisille laeille ja nojaavat Jumalan oikeudenmukaisuuteen. Dystopioiden tavoin Camus’n romaani nostaa näkyviin yksilön tekojen merkityksen. Lääkäri toimii velvollisuusetiikkansa mukaisesti ja pyrkii auttamaan sairaita vaikeassakin tilanteessa. Camus’n romaani ilmestyi heti toisen maailmansodan jälkeen. Ajankohta oli merkittävä maailmankuvallinen murros länsimaisessa kulttuurissa ja johti esimerkiksi kysymykseen siitä, voiko Jumalaa enää olla Auschwitzin jälkeen.

Tragedia on globaalia ja poliittista

Dystopioiden ohella tragedian maailmankuvassa yksilö on suurempien voimien armoilla ja kamppailee kohtaloa vastaan. Tragediassa on nähty kaksi kultakautta: antiikin Kreikka ja renessanssin aika Shakespearesta Calderóniin ja Racineen. Camus’n mukaan tragedia nousee suosioon silloin, kun historia on käännekohdassa ja yksilön ja kosmoksen suhde on jännitteinen. Vastaavaa eettistä jännitettä ei voinut muodostua keskiajalla kirkon ja uskonnon määräävän aseman vuoksi. Tragedian kulta-aikoina maailmankuvassa tapahtuu siirtymä uskonnollisesta ajattelusta yksilölliseen ja rationaaliseen maailmankuvaan. Tällöin rituaalinen ja uskontoon nojaava tragedia, jossa ihmiset kärsivät kohtalonsa armoilla, muuttuu, ja uskonnollisen maailmankuvan korvaa psykologia ihmisen toiminnan selittämisen mallina. Camus’lle toisen maailmansodan jälkeinen aika

oli tällaista epävarmuuden aikaa, jolloin olosuhteet ruokkivat sisäistä ahdistusta ja joka yhdistyessään kulttuuriseen epävarmuuteen etsi traagista ilmaisua.

Antiikin Kreikan tunnetut tragediat 400-luvulta eaa. eivät olleet vain psykologista draamaa vaan poliittisia tekstejä. Niissä käsiteltiin demokratiaa, kansan kokouksia, oikeusistuimia ja yksilön ja yhteisön suhdetta, kuten kysymystä siitä, miten tulisi suhtautua esimerkiksi Prometheuksen kaltaiseen kapinoitsijaan. Antiikin tragedioiden aiheita olivat ylisukupolviset vallanperimyskysymykset, turvan anominen, maanpako, sota ja kollektiiviset katastrofit, sekä demokratian synnyn verisyys ja kauhut, kun vanha moraalinen järjestys ei enää toimi ja uusi järjestys tekee tuloaan. Tragediaa on pidetty konfliktin kulttuurisena ilmenemänä, jossa esitetään eri intressiryhmien vastakkaisuus osana demokraattista poliittista prosessia.

Vaikka maailmankuva on kulttuuriin sidottua ja antiikin draamoihin sisältyvä kohtalonusko on monin tavoin meille vierasta, antiikin tragedioita on esitetty globaalisti kommentoimassa sotaa ja muita modernin kulttuurin kriisejä. Antiikin tragedioita naisista sodan uhreina vallatun Troijan raunioissa on esitetty muun muassa Hiroshiman atomipommin, Vietnamin sodan, Algerian itsenäistymisen ja 1980-luvun Libyan pommitusten yhteydessä sodanvastaisessa työssä. Antiikin tragedioita on käytetty niin Kuuban poliittisessa kriisissä 1960-luvulla kuin apartheidin jälkeisessä Etelä-Afrikassakin. Teosten aikakausia yhdistäviä kysymyksiä ovat: Miten toimia väkivallan jälkeen? Miten välttää kosto ja antaa anteeksi? Miten yhdistää pitkän sorron hajottama kansa? Miten rakentaa toimiva demokratia? Tragedioiden avulla voidaan antaa ääni sodan uhreille ja pakolaisille, joita monet antiikin tekstit käsittelivät. Antiikin draamoista nousevat myös nykydystopioiden (mm. *Hunger Games*) nuoret naissankarit, jotka taistelevat perheensä tai moraalin puolesta dystooppista yhteiskuntaa vastaan. Kansalaistottelemattomuuden sankariksi noussut Sofokleen Antigone on yksi nuorten sankarinaisten malleista.

Tieteellisen maailmankuvan vahvistuessa Descartesin jälkeisenä aikana ihminen jäi Camus'n mukaan yksin. Antiikin tragedioissa ihmisen hybrikselle rajoja asettanut kohtalo tai jumalmaailma hävisi länsimaisesta maailmankuvasta. Tämän myötä ihmisen osaa ei ymmärretty enää traagisuuden kautta, vaan tilalle tuli seikkailija, jonka maailmankuvaan romaanimuoto sopi tragediaa paremmin. Seikkailijalle ei asetu rajaa, hän seisoo ikään kuin äärettömän meren äärellä.

Lähteet:

Kivistö, Sari 2023: "Orwellin paperipaino". *Niin & näin* 3/2023, 25-29.

Kivistö, Sari 2020: "Pain and suffering in classical dystopian fiction: case Orwell." S. Isomaa, J. Korpua & J. Teittinen (toim.), *New Perspectives on Dystopian Fiction in Literature and Other Media.* Newcastle.

Kivistö, Sari 2020: *Jobista Orwelliin. Kärsimys kirjallisuudessa*. Helsinki.

Kivistö, Sari & Pihlström, Sami 2016: "Kärsimyksen todellisuus: filosofian ja kirjallisuudentutkimuksen voimin teodikeoiden tuolle puolen." *Vartija: ihminen, uskonto, yhteiskunta* 128:1, 4–14.

Kivistö, Sari (toim.) 2007: *Satiiri: johdatus lajin historiaan ja teoriaan*. Helsinki.